

503c; VII. 535b, 541a; VIII. 544e, 545b, 548d, 549a, 557c, 558d, 561e; IX. 571c, 572d, 577a; X. 604e, 605a.

31. A XX. sz. második felének POLITÉIA-értelmezésére nagy hatással volt Karl R. Popper A NYITOTT TÁRSADALOM ÉS ELLENSÉGEI (THE OPEN SOCIETY AND ITS ENEMIES) című műve, amely először 1945-ben jelent meg (magyar kiadása: 2001). Popper Platónt (Hegel és Marx mellett) a totalitarizmus szellemi atyjának tekinti, és – saját szavai szerint – „*kíméletlen kritikával*” illeti államelméleti tanítását, amelynek érdemi részét öt pontban foglalja össze: (1) A társadalmi osztályok szigorú elkülönítése; (2) Az állam sorsának azonosítása az uralkodó osztály sorsával; (3) Az uralkodó osztály államirányítási monopóliuma; (4) Cenzúra; (5) Gazdasági autarkia (92–93.). A cen-

zúra platóni gondolatát így ismerteti: „*Cenzurálni kell az uralkodó osztály mindennemű intellektuális tevékenységét, és állandó propagandát kell kifejteni annak érdekében, hogy formálják és uniformizálják gondolkodásukat. A nevelés, a törvényhozás és a vallás területén minden újítást meg kell akadályozni vagy el kell fojtani.*” (93., Szári Péter fordítása.) – Mint a szerző megjegyzi, „*e könyv... megírására irányuló végső elhatározás 1938 márciusában született, azon a napon, amikor értesültem Ausztria megszállásáról. A könyv megírása 1943-ig tartott; az a tény, hogy oroszlátrészét azokban a nehéz években írtam, amikor a háború kimenetele még bizonytalannak tűnt, magyarázatot ad arra, hogy bírálótának hangvétele helyenként miért hat ma szenvedélyesebbnek és keményebbnek, mint szeretném.*” (Utószó a 2. kiadáshoz, 1950. 10.)

Otto Neurath

DESCARTES ELVESZETT VÁNDORAI ÉS A SEGÉDMOTÍVUM

A döntéshozatal lélektanáról¹

Veres Máté fordítása

Tanulmányom kiindulópontjául Descartes ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL című művének egyik figyelemre méltó szakaszát választom. A szerző ebben a művében az *elméleti kutatás* szabályai mellett a *gyakorlati cselekvés* szabályait is tárgyalja, amelyeket a karteziánus etika bemutatásakor nem szokás kellőképpen hangsúlyozni. Descartes többek között a következő alapelvet terjeszti elő: „*Második vezérelvem az volt, hogy a lehető legszilárdabb és leghatározottabb legyek cselekedeteimben, s hogy éppoly állhatatosan kövessem a legkétségesebb nézeteket is, ha már egyszer erre elhatároztam magamat, mintha a legbiztosabbak volnának. Úgy vagyok ezzel, mint az erdőben eltévedt utazó: nem szabad neki ide-oda bolyongania, majd az egyik, majd a másik irányban, még kevésbé szabad egy helyben megállnia, hanem mindig a lehető leggyenyesebben kell haladnia egy irányban, s ezt még akkor sem szabad semmis okokból megváltoztatnia, ha eleinte talán csak véletlenül választotta is. Mert ha ezen a módon nem is jut el éppen oda, ahová kívánkozott, végül mégiscsak eljut majd valahová, ahol valószínűleg jobb helyzetben lesz, mint az erdő közepén. Gyakran az élet sem tűr halasztást a cselekvésben, s ezért nagyon is igaz az: ha nem tudjuk felismerni a legigazabb nézetet, a legvalószínűbbet kell követnünk. Sőt, ha az egyiket a legkevésbé sem látjuk valószínűbbnek, mint a másikat, valamelyikre mégis el kell határozoznunk magunkat, s ezt azután nem szabad többé kétesnek tekintenünk, amennyiben a gyakorlatra vonatkozik; úgy kell tennünk, mintha egészen igaz és egészen bizonyos volna, mert ilyen az*

*az érv, amelynek alapján erre határoztuk el magunkat. Ily módon szabadultam meg azóta minden megbánástól és lelki furdalástól, amely gyenge lelkiületű és ingadozó emberek lelkiismeretét szokta nyugtalanítani, akik ingatagságukban eleinte jónak tekintenek olyan cselekedeteket, amelyeket később rosszabbnak ítélnék.*²

Ezekkel a szavakkal fogalmazza meg Descartes a gyakorlati cselekvés területére vonatkozó *rezignációját*. Elvben elismeri, hogy elégtelen belátás birtokában is szükségképpen cselekednünk kell. De hogyan illeszkedik világképébe ez a gondolat? Az ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL második részében ismerteti az elméleti vizsgálódásra vonatkozó négy jól ismert szabályát: csakis arról feltételezhetjük, hogy igaz, ami világosan áll elménk előtt; minden problémát részkérdésekre kell osztanunk; a problémákat összetettségüknek megfelelően kell elrendeznünk; és mindenütt teljes áttekintésre kell törekednünk vizsgálódásunk során.

Descartes úgy gondolta, hogy az elmélet terepén eljuthatunk a világ teljes képéhez, amennyiben *határozottan igazként* felismert állítások összefüggő sorozatát alkotjuk meg. Nagy bizalommal tekintett erre a vállalkozásra, éles ellentétben a fentebb említett rezignációval. „*Nem lehet olyan távoli dolog, hogy végül el ne jussunk hozzá, sem pedig olyan rejtett, hogy azt végül fel ne fedezzük.*”³ De miként cselekedjen az, aki még nem jutott el a teljes belátásig? Erre a célra alkotja meg Descartes a gyakorlati cselekvés *előzetes szabályait*, amelyeket egészen addig alkalmaznunk kell, amíg el nem jutunk a teljes belátásig. Azok számára, akik úgy gondolják, hogy a teljes belátást sohasem érhetjük el, ezek az előzetes szabályok véglegessé válnak. Annak szükségszerű volta, hogy még akkor is cselekednünk kell, ha belátásunk elégtelen, abból a tényből következik, hogy a „nem cselekvés” maga is cselekvés – hiszen döntés következménye. Éppen az a lényeg, hogy az esemény lefolyása a mi elhatározásunktól függ. Descartes nem tekinti cselekvésnek az elméleti gondolkodást. Ezt a felfogást támaszthatja alá, hogy a gondolkodást átmenetileg felfüggeszthetjük, míg a szűk értelemben vett cselekvéssel ezt nem tehetjük meg, hiszen, ahogy az előbb említettem, a nem cselekvést is cselekvésnek kell tekintenünk. Ez ellen felhozhatjuk az ellenvetést, hogy számos olyan tevékenység van, amely e tekintetben a gondolkodáshoz hasonlatos. Átmenetileg felfüggeszthetjük a házépítést is, és habozhatunk, ameddig csak kedvünk tartja, hogy folytassuk-e. Szintúgy elmulaszthatjuk a házépítésre alkalmas időpontot, a megkezdett építkezés folytatása pedig ugyanúgy késedelmet szenvedhet, mint a gondolkodás. Mondhatjuk ugyan, hogy a gondolkodás az egyedüli tevékenység, amely viszonylag független megkezdésének időpontjától és a kivitelezés sebességétől; ez azonban csak fokozati, nem pedig elvi különbséget jelent a gondolkodás és a cselekvés között. A FILOZÓFIA ALAPELVEI-ben Descartes élesen elkülöníti egymástól a gondolkodást és a cselekvést: „*Ilyen általános kétellyel csak akkor kell élnünk, amikor az igazság szemlélésével kezdünk el foglalkozni. Mert az életünk vezetését illetően bizonyos, hogy nagyon gyakran csak valószínű nézeteket vagyunk kénytelenek követni, mivel az ügyes-bajos dolgainkban cselekvésre kínálkozó alkalmak szinte mindig azelőtt múlnak el, hogy megszabadulhatnánk minden kételyünktől. És amikor ugyanarról a tárgyról több valószínű nézet is található, akkor, jóllehet nem veszünk talán észre több valószínűséget az egyikben, mint a másikban... az ész azt kívánja, hogy válasszunk ki egyet közülük.*”⁴

Ebben a szellemben fogalmazza meg a három ideiglenes morális szabályt: el kell fogadnunk az életben elénk kerülő törvényeket, szokásokat és vallási nézeteket; elégtelen belátás birtokában is erélyesen kell cselekednünk; és inkább magunkat kell megváltoztatnunk, mint a világ rendjét – amely nézet összességében stoikus jellemre vall.

Descartes alapvetően tévedett, amikor azt gondolta, csupán a gyakorlat terepén van szükség ideiglenes szabályokra. Bizonyos tekintetben a gondolkodás is ideiglenes sza-

bályokra szorul. Életünk korlátozott időtartama sietségre készítet bennünket. Az a vágyunk, hogy a világról alkotott képünk belátható időn belül kerek egészé legyen, szükségyszerűvé változtatja az ideiglenes szabályokat. A karteziánus nézettel szemben lényegi ellenvetések hozhatók fel. Aki világnézetet vagy tudományos rendszert akar alkotni, *bizonytalan premisszákkal kénytelen dolgozni*. Valamennyi kísérlet, hogy *tabula rasából* kiindulva alkossuk meg világnézetünket, és olyan állítások sorozatát fogalmazzuk meg, amelyek határozottan igazak, szükségképpen tele van buktatókkal. A jelenségek, amelyekkel találkozunk, olyannyira összefüggnek egymással, hogy nem lehet őket egyetlen egydimenziós állítássorozattal leírni. Valamennyi állítás helyessége függ a többiétől. Teljességgel lehetetlen akár egyetlen mondatot alkotni a világról anélkül, hogy hallgatólagosan számtalan további mondatnak vennénk hasznát. Ahogyan egyetlen állítást sem fejezhetünk ki anélkül, hogy fel ne használnánk valamennyi korábban megalkotott fogalmunkat. Egyrészt azt kell állítanunk, hogy a világgal kapcsolatos valamennyi állítás kapcsolódik az összes többihez, másrészt azt, hogy valamennyi gondolatmenet kapcsolódik az összes korábbi gondolatmenethez. Változtathatunk a számunkra adott fogalmi világon, de nem szabadulhatunk meg tőle. Bármely törekvés, amely a megújítására irányul, természetyszerűleg a már meglévő fogalmainkból sarjad.

Mi a helyzet az ideiglenes szabályokkal a világnézet terepén? Az előrehaladás érdekében gyakran kerülünk olyan helyzetbe, hogy több, ugyanolyan valószínű feltevés közül kell választanunk. Hajlamosak vagyunk arra, hogy a gondolkodás terepén kevésbé lássuk világosan az ideiglenes szabályok szükséges voltát, ami talán azzal a ténnyel függ össze, hogy számos elméleti életet élhetünk párhuzamosan. Tétovázás nélkül foghatunk komoly és merész gondolatkísérletekbe; ha az egyik kudarcba fullad, belefogunk a következőbe. De nem kezdhetünk egynél több életpályába. Egyazon pontból kiindulva változatos elméleteket dolgozhatunk ki a fényről, s eközben különböző kitérőket tehetünk. Mégsem szabad azt gondolnunk, hogy teljesen közömbös, milyen gondolatmenet előzte meg az adott vizsgálódást. Az ember gondolkodása egész élete során egyetlen lélektani egységet alkot, s csupán rendkívül behatárolt értelemben beszélhetünk önmagukban álló gondolatmenetekről. Descartes ugyan újra és újra a gondolkodás folyamatáról beszél, csak hogy azt logikai viszonyok rendszereként kezeli, amelynek semmi köze ahhoz a lélektani folyamathoz, amelynek létrejöttét köszönheti. Descartes mintha azt gondolná, hogy minden egyes gondolatmenetbe újra és újra belekezdhetünk. De mi a teendőnk akkor, ha *egyetlen* feltevés végiggondolásához egész életünkre van szükségünk, vagyis olyan utat kell választanunk, amelyről nem fordulhatunk vissza, amíg a vizsgálódásnak egészen a végére nem értünk? A gondolkodás terepén ezek az esetek bizonyosan nem túl gyakoriak. Ha elképzeljük, hogyan haladna gondolatmenetünk más premisszák alapján, már meg is valósítottuk eme második eshetőséget; a szűk értelemben vett cselekvés terepén azonban nem ez a helyzet: itt a „mi lenne, ha” pusztá elképzelése nagyon távol áll attól, hogy valóságossá is váljék. A gondolkodás legfontosabb aktusait tetszés szerint megismételhetjük; az emberi élet fontos cselekedeteivel legtöbbször nem ez a helyzet. Valamely esemény fontos jellemzőjének tarthatjuk, hogy csupán egyszer eshet meg. „Senki sem léphet kétszer ugyanabba a folyóba.” Hebbel Mariamnėja így eseng imájában: „*Megtetted, amit nem tettél még sosem: visszaforgattad / az idő kerekét; megint ott áll, / ahol korábban állt; add, hogy másként / legyen ezúttal.*”⁵

Mint láttuk, mind a gondolkodás, mind a szűkebb értelemben vett cselekvés terepén vannak olyan események, amelyek csupán egyszer esnek meg, és olyanok, amelyek számos alkalommal. Azért merülhet fel bármiféle kétely, mert vannak ismert és ismeret-

len premisszák, amelyekből a következtetés nem vonható le egyértelműen. Megtörténhet, hogy akár a gondolkodás, akár a szűkebb értelemben vett cselekvés terepén meghatározott utat kell választanunk. Descartes hangsúlyozza, hogy képesnek kell lennünk arra, hogy az elvárt döntést gyorsan és akarunk elgyengülése nélkül hozzuk meg. Míg ő főleg az elégtelen belátás alapján meghozott döntés végrehajtását írja le, addig én, Descartes-ra hivatkozva, *az effajta döntés empirikus meghozatalával akarok foglalkozni*.

Láttuk, hogy a különböző cselekvési lehetőségek megfontolása sokszor nem jár eredménnyel. Ha azonban választunk közülük egyet, s azt átültetjük a gyakorlatba, miközben valamely általánosabb elvnek vesszük hasznát, az így létrejött cselekvési motívumot, amelynek semmi köze a szóban forgó konkrét célokhoz, *segédmotívumnak* nevezem, mivel úgymond segédkezet nyújt a tétovázónak.

A *segédmotívum* legtisztább formájában *sorshúzásként* jelenik meg. Ha az ember nem képes többé belátása alapján dönteni arról, hogy a számos lehetséges cselekedet közül melyiket részesítse előnyben, akkor sorsot húzhat, vagy, ami ugyanolyan jó, bizonytalanul kijelentheti, hogy csinálni fog „valamit, akármit”, vagy hogy ki akarja várni, hogy némi tétovázás után melyik elhatározás tűnik majd a legjobbnak, mintha csak a kimerültségre bízna a döntést, vagy bármiféle, a kérdéses motívumoktól független ágensre, amely a „bolygókat” mozgató papagájhoz hasonlatos.⁶

Az imént körülírt kedélyállapot ilyen egyértelműen csakis a modern típusú társadalomnak azokban az embereiben lelhető fel, akik hozzászoktak, hogy cselekedeteik nagy részét egyéni belátásuktól, az eszközök és célok pontos mérlegelésétől és megvizsgálásától, hosszan elnyújtott mérlegeléstől tegyék függővé. Olykor azonban a *hagyomány embere* is tudatára ébred a választás nehézségének, különösen akkor, ha olyan cselekedeteket kell fontolóra vennie, amelyekkel kapcsolatban a hagyomány nem rendelkezik egyértelműen. Nehéz helyzetbe kerül továbbá akkor is, ha egymásnak ellentmondó hagyományok szorításában találja magát. Bármilyen emberre gondolhatunk, aki olyan helyzetbe került, amelyben a további mérlegelés már nem segíthet. Legcsekélyebb okunk sincs kételkedni abban, hogy még az olyan nagyszerű hadvezérek is, amilyen Napóleon volt, gyakran képtelenek voltak a reflexió eszközével dönteni arról, hogy mitévők legyenek. A kortársak többsége azonban elutasítással és gúnykacajjal fogadja, ha valamely döntést, többé vagy kevésbé bevallottan, a kiszámolósdíhoz hasonló módszerekkel hoznak meg. Mivel azonban a kortársak maguk sincsenek elégséges belátás birtokában, a kérdés az, *ők vajon mivel helyettesítik a kiszámolósdít*.

A cselekvés sok esetben ösztönös, az ösztön azonban semmiképpen sem alkalmazható minden esetben. Mivel megszabadít a kételyektől, sokan nagyra értékelik, és hatékonyságát is gyakran hangsúlyozzák. S valóban, sokan még ott is ösztönös cselekvésre áhítoznak, ahol a nehézség tisztán a célszerűséggel kapcsolatos. Egyesek úgy vélik, érdemes a reflexióval kezdeni, s ha az kudarcot vall, az ösztönhöz fordulhatunk; hiba volna azonban az ösztönre valamiféle hézagpótlóként tekinteni, még ha jelentősége nyilvánvaló is minden olyan esetben, amikor kezdettől fogva uralja a cselekvést, még ha a reflexió esetleg helyettesíthetné is. A „talonban tartott” ösztön lélektani szerepe nagyon is megkérdőjelezhető. Éppen akkor nem volna szabad így visszaélni az ösztönnel, ha ennyire fontosnak tartjuk. Világosan kell látnunk, hogy az ösztön kudarcra van ítélve az olyan összetett racionális viszonyok esetében, amelyeket a társadalmi rend és a modern technológia tudatosan alakított intézményei hoznak létre. Az ösztön jelentőségéhez bizonyosan hozzátartozik, hogy nem enged tétovázni olyankor, amikor a hideg számítás csekély szerephez jut, tehát megóv a felesleges erőfeszítéstől. Nem volna

rendjén, ha meg kellene várnunk, amíg a belátás teljességgel átveszi az irányítást, és módszeresen kiköszörüli a csorbát, amelyet a tétovázással okozott.

*„Addig is az anyáskodó
természet attól maga ó,
hogy a lánc szerteszökjön,
s míg a világ boltozatát
a bölcsesség nem fogja át,
tovább forgatja gépét
a szerelem s az éhség.”⁷*

Az ösztön csillapodása nyomán gyakran úgy találjuk, hogy így vagy úgy, de öntudatlanul törekszünk az elgyengítő tétovázás kiküszöbölésére. Ide tartozik a jóslatokba, előjelekbe, jóvendölésekbe és más hasonlóba vetett hit. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy aki előjelekre hallgat, feltétlenül azon a véleményen van, hogy az előjelekbe vetett bizalom hasznos a számára, és ezért meg kell őriznie. Valójában inkább ilyesmiről lehet szó: az előjelek értékével kapcsolatos nézet más forrásokból származik, és összetalálkozik egyfajta értelmi beállítódással, amely számára a kétely kiküszöbölése a kellemetlen érzéstől való megszabadulást jelenti; ezért aztán habozás nélkül magáévá is teszi az ennek megfelelő gondolkodásmódot. Hasonlóképpen szeretnék magyarázatot adni arra, hogy a nagy hadvezérek, politikusok és a tett más emberei oly gyakran mutatnak kifejezett hajlamot a babonaságra. Észre kell vennünk, hogy ezek az emberek gyakran babonásabbak, mint azt koruk szelleme megkövetelné, és hogy babonáságuk olykor különösen primitív vagy archaikus formában nyilvánul meg. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a babonáság nem annak a kortárs reflexiónak a terméke, amellyel olykor a spiritualizmusban és más hasonló irányzatokban találkozunk. De ha alkalmuk adódik, a fentebb leírt embertípus tagjai természetüknél fogva hajlanak arra, hogy eredendően meglévő babonás hajlamaikat rendszerezék és racionalizálják. Ha ezt észben tartjuk, az is érthetővé válik, hogy a spiritualizmus és más hasonló áramlatok miért éppen politikai nyugtalanság idején találnak termékeny talajra, olyankor, amikor az események kimenetele rendkívül bizonytalan. További, itt nem tárgyalható körülmények is kifejűk hatásukat. Nagy szerepet játszik például az a vágyunk, hogy szert tegyünk a jövő ismeretére; gyakran megfigyelhetjük, hogy ez különösen azokra igaz, akiknek gyenge jelleme nem teszi lehetővé, hogy erőteljes hatással legyenek az események alakulására. Ez a típus kezdettől fogva hajlik a jóvendőmondás összetettebb formái felé, és gyakran az előjelek rendkívüli mértékben racionalizált rendszerét alkotja meg. Az akarat ürességének kitöltésében bizonyára segít az efféle dolgokkal való elmélyült foglalatalkodás. Az akaratgyengeség eme termékét azonban tetterős egyének is a maguk javára fordíthatják, hogy megerősítsék általa elhatározásuk erejét, mint azt fentebb már megmutattuk.

A tétovázás kiiktatásában másféle tekintélyek is segítségünkre lehetnek. Nehéz esetekben például sokan szívesen fordulnak gyóntatóatyákhoz vagy más tanácsadókhöz, hogy megszabaduljanak kínzó kételyeiktől. Ha eme tekintélyek előtt reflektálnak saját viselkedésükre, érthető módon nem ismerik fel annak ösztönszerű alapját, és utólagosan próbálják igazolni eljárásukat annak a személynek a magasabb rendű belátása révén, akitől tanácsot kértek – ez a magyarázat pedig olykor akár még helyesnek is bizonyulhat. Kétes esetekben azonban, ha nálunk intelligensebb embertől kérünk tanácsot,

azzal csak átruházzuk a nehézséget; a kérdés ekkor az, hogy ennek az intelligens embernek mit kellene tennie, ha a szükséges megfontolások után sem tudna döntést hozni. Másról is előtérbe kerül a hajlam és a kívánság, hogy döntésre jussunk; erre következethetünk például abból a tényből, hogy ha szavazáskor senki sem kerül többségbe, az elnöknek ügydöntő szavazata van. Talán a többségi elv maga is azt a célt szolgálja, hogy kiküszöböljék a konfliktust, és kenyértörésre vigyék a dolgot – függetlenül attól, hogy ez-e a legértelmesebb megoldás. Sokan így tesznek eleget a nyugalom iránti vágyakozásuknak. Egyesek talán csak azért fogadják el a többségi elvet, mert növeli a cselekvőképeséget, kedvelt helyettesítője ugyanis a nem túlságosan kedvelt sorshúzásnak. Olykor a döntőbíró sem játszik más szerepet. Feltehetőleg az is a nyugalom iránti vágyból fakadt, amikor a közép- és reneszánsz kori itáliaiak elvi okokból más városok polgármesterét kérték fel, hogy döntsön belső ügyekben, és meglehet, hogy olykor kevésbé érdekelte a város lakóit, hogy a kívülről hívott ember birtokában van-e a szükséges belátásnak.

Láthattuk, hogy az ösztön csírájában fojtja el, az előjelekbe vetett hit pedig gyorsan megszünteti a kételyt, s hogy amennyiben a belátás hibádzik, látszólag nagyon különböző jellegű intézmények is hozzásegíthetnek az elhatározáshoz, a dolgok valamilyen módon való elrendezéséhez. Persze ugyanezt a hatást váltja ki az az egyszerűség is, amely nem látat egyenlő több lehetőséget a cselekvésre.

A műveltség nagy központjaiban az ösztön manapság talaját veszítette, a babonáság pedig csekély szerepet játszik. Legtöbb kortársunk belátására hagyatkozik, minden döntésében, egyszer és mindenkorra. Abból indulnak ki, hogy még ha lehetetlen is a bizonyosság, elegendő gondolkodás révén legalább azt meghatározhatjuk, melyik cselekvésmód vezet a legnagyobb valószínűséggel sikerre. Tagadják, hogy vannak olyan esetek, amikor számos cselekvési lehetőséggel szembesülünk bármiféle támpont híján, vagy legalábbis olyannyira valószínűtlennek tartják, hogy értelmes embernek nem érdemes ezzel foglalkoznia. Az ebbe a típusba tartozó emberek többnyire úgy vélik, ha nehézségekbe ütköznek, az élesebb gondolkodás elvezeti őket a célhoz; teljességgel képtelenek annak megértésére, hogy hiányzó premisszáik esetén a legélesebb elméjű gondolkodó is számos egyenlő értékű következtetésre juthat. Aki ragaszkodik ahhoz a hithez, hogy saját belátása révén mindent véghezvihet, a világnak azt a teljes ismeretét előlegezi meg, amelyet Descartes a tudományos fejlődés távoli céljának tekint. Ez a *pszeudoracionalizmus* részben öncsaláshoz, részben képmutatáshoz vezet. A nevelés és a jellem megerősíti ezeket a tévedéseket, amelyeket a racionalizmus atyjának tekintett Descartes, mint azt fentebb láthattuk, meghagyott a gyakorlati cselekvés területén. A pszeudoracionalisták rossz szolgálatot tesznek a racionalizmusnak, ha úgy tesznek, mintha éppen ott rendelkeznének elégséges belátással, ahol a szigorú racionalizmus tisztán logikai alapon kizárja azt.

A racionalizmus a pillanatnyi belátás korlátainak világos felismerését tekinti legnagyobb diadalának. Hajlok arra, hogy a pszeudoracionalizmusra való széles körben elterjedt hajlamot ugyanazokból az öntudatlan erőfeszítésekből vezessem le, mint a babonáságra való hajlamot. A felvilágosodás előrehaladtával az emberek egyre ritkábban folyamodhattak azokhoz a hagyományos eszközökhöz, amelyek segítségével egyértelmű döntéseket hozhattak. Ezért fordultak a belátáshoz, hogy minden erejükkel megfelelő pótlékot faragjanak belőle. Ebben a tekintetben a pszeudoracionalizmus, a létezés szabályozó és a jövőt feltáró erőkbe vetett hit és az előjelekre való hivatkozás közös gyökerekkel rendelkezik. A pszeudoracionalisták mindig belátás alapján akarnak cselekedni, ezért viseltetnek hálával bárki iránt, aki el tudja hitetni velük, hogy belátás alap-

ján cselekedtek. Ez az elméleti beállítottság kellőképpen megmagyarázza, miért fogadják például a parlamenti képviselők választási beszédeit oly megdöbbentően kevés kritikával. A hallgatóság tagjai boldogok, ha képesek valami mellett elköteleződni; ez a vágy nagyrészt elsődleges. Ha a beszélő tisztában van ezzel, cselekvése pusztán *farce*: célja eszerint csupán annyi, hogy *a racionalitás érzetét keltse*. A szónok, különösen a politikus szugesztív hatásának lélektani elemzésére már vannak törekvések. Az érveket, amelyeket a szónok alkalmaz, egy lapon említhetjük a kalapformával, amelyet azért választott, hogy elnyerje a párttagság rokonszenvét. A kérdés az, mi történik majd, ha a lélektani ismeretek olyan széles körben elterjednek, hogy a legtöbb polgár átlát majd a befolyásolás eszköztárán. Eme lélektani felvilágosodás révén a befolyásolás talán hatástalanítható lesz, vagyis az emberek képtelenek lesznek arra, hogy megelégedjenek a belátás pusztán érzetével. Ha nem térnek vissza a babonásághoz, az ösztönhöz vagy a feltétel nélküli egyszerűséghez, nem marad más számukra, mint valamiféle segédmotívum megragadása ott, ahol a belátás nem terjed elég messzire; vagy megelégszünk az effajta érvekkel: „Valaminek történnie kell, tegyük akár ezt, akár azt, ami csak eszünkbe jut, miután kizártuk azt, amiről már felismertük, hogy helytelen”, vagy pedig, ha elértük azt a pontot, ahol a belátás már nem segít, sorsot húzhatunk, vagy olyan mozzanat alapján hozhatunk döntést, amelynek semmi köze a szóban forgó kérdéshez.

De jaj az államférfinak, aki nyíltan így tesz! Ha valamely konkrét esetben arra jutna, hogy nem tud dönteni két lehetőség között, és sorshúzással akarna dönteni, frivolitással és cinizmussal vádolnák. Mélységesen sértené a közérzületet, hiszen vagy a régi hagyományok folytatását, vagy racionálisan megalapozott változtatások bevezetését várják tőle. Éppen ezért kell észben tartanunk, hogy a modern államférfi sokkal inkább tudatában van belátása elégtelenségének, mint elődei. A múltbeli államférfiak gyakran birtokában voltak koruk teljes ismeretanyagának, s nemritkán kiemelkedő politikai közgazdászok voltak, míg manapság az államférfiaknak olyan területeken kell tevékenykedniük, amelyeken mások kétségtelenül jártasabbak náluk. Colbert és Turgot például koruk legjelentősebb politikai közgazdászai közé tartoztak, Bismarck mint közgazdász azonban kétségtelenül nincs azonos szinten Marxszal. A politikai tevékenység manapság annyi erőfeszítéssel jár, hogy a nagy politikus aligha lehet nagyszerű elméleti szakember. Az államok sorsát irányító férfiak nem szoktak a legnagyobb belátással rendelkezni, és azoknak, akiknek nagyobb belátásuk van, többnyire semmi közük a vezetéshez. Mindazonáltal a pénzfeladobás mint döntéshozatal frívol megoldásnak számít, minél fontosabb az adott kérdés, annál frívolabbnak. A javaslatot, hogy sorshúzással döntsenek ott, ahol a belátás véget ér, még azok is morális felháborodással fogadják, akikből teljességgel hiányzik a jámborság és a hagyománytisztelet. Ezért fogadják oly ritkán elismeréssel Thomas Hobbes vallással kapcsolatos beállítottságát. Elgondolása, miszerint bármiféle rend jobb a rend hiányánál, minden olyan pszeudoracionalistát kihoz a sodrából, aki abban reménykedik, hogy megfelelő mértékű gondolkodás révén döntésre juthat. Hobbes türelmetlensége teljességgel külsődleges, eszköze csupán vállalt politikai céljának. Egyszerűen csak alkalmatlannak érzi magát arra, hogy a létező vallások között döntsön. Számomra úgy tűnik, az őszinte racionalista az élet számos ügyletében egyedül Hobbes beállítottságát találja lehetségesnek; kérdés azonban, hogy a racionalizmus rendelkezik-e a nyilvános élet szabályozására alkalmas eszközökkel. Amint azonban a hagyomány és a közösségi érzés elgyengül, a kétségtelenül sorshúzáshoz vezető racionalizmuson, illetve a gondolkodást és az érzést egyaránt meghamisító pszeudoracionalizmuson kívül nem adódik más választási lehetőség.

Empirikus kérdés, hogyan állja ki a segédmotívum a gyakorlat próbáját. Általános elfogadottsága például azzal a hatással járhat, hogy valaki már akkor a használatához folyamodik, amikor a reflexió még tökéletesen megfelelne. Ez a veszély más helyzetekben is ott leselkedik, amikor a sorshúzásnak vannak helyettesítői, például a vallási előírások formájában. Már a görög költő is figyelmeztetett: „*Segíts magadon, és az isten is megsegít.*”⁸

Az egyén pszichológiai felépítésétől függ, hogy a cselekvés teljes intenzitásából mennyi valósulhat meg a segédmotívum segítségével. Továbbra is kérdés, vajon a segédmotívum bevezetése valaha is általánosan elfogadottá válhat-e. Ma már tényleges jelentőséggel bír a bölcs szemében, aki tisztában van belátása tökéletlenségével, aki elutasítja a babonáságot, és aki mégis dönteni és cselekedni akar. Csakis a segédmotívum erősítheti meg akarátát anélkül, hogy őszintesége feláldozását követelné. Nem kell erőszakosan szűkíteni látókörét, hogy tevékeny lehessen. Aki habozik a segédmotívumhoz folyamodni, aki nem hajlandó élni vele, azon nem lehet segíteni. Ugyanabban a helyzetben van tehát, mint az, aki nem tudja eldönteni, igennel vagy nemmel kezdje-e a kiszámolásdit. Ez azonban nem érv a segédmotívum ellen; nem általánosan elfogadott alapelv, hogy mindenkin lehet segíteni.

A segédmotívum kiválóan alkalmas arra, hogy kibékítse egymással a hagyományt és a racionalizmust. Míg korábban az előjelek és a sorshúzások lényegi jelentőséggel bírtak, mostanra tisztán eszközökké váltak. Maga az eljárás azonban ugyanaz maradt. A segédmotívum híve sohasem fog a legtöbb pszeudoracionalistára jellemző fensőbb-ségérzettel tekinteni a hagyomány emberére, aki az ösztönére hallgat. Akár még fájlalhatja is, hogy véget ért a közösségi lét korszaka, amelyben a hagyomány és az ösztön még döntő jelentőséggel bírt, és olyan pótlékként kezelheti a segédmotívumot, amelyre a racionalizmus kifejlődése miatt van szükség. Ebben a tekintetben az ösztön, a hagyomány és a segédmotívum egyaránt ellentétben áll a pszeudoracionalizmussal. A segédmotívum alkalmazása előfeltételezi a nagyfokú szervezettséget; csak akkor előzhető meg az emberi társadalom összeomlása, ha az eljárás többé-kevésbé mindenki számára ismeretes. A viselkedés hagyományos egyneműségét a tudatos együttműködésnek kell felváltania; az embercsoport együttműködési készsége lényegileg függ az egyének jellemétől.

Térjünk vissza Descartes példázatahoz. Az erdőben elveszett vándorok számára, akik semmilyen jelzéssel nem rendelkeznek arra vonatkozóan, hogy merre érdemes továbbhaladniuk, az a legfontosabb, hogy lendületesen haladjanak előre. Az egyiket az ösztön vezeti az egyik irányba, a másikat a jel a másikba; a harmadik körültekintően mérlegel minden eshetőséget, számításba vesz minden érvet és ellenérvet, végül pedig, olyan elégtelen premisszáik alapján, amelyek hiányosságaival maga is tisztában van, büszkén felszegett fejvel, határozottan azt az irányt választja, amelyet helyesnek vél. Végül a negyedik, miután olyan alaposan végiggondolta, amilyen alaposan csak tudta, nem szégyelli majd beismerni, hogy belátása túlságosan gyenge, és szóltanul megengedi magának, hogy sorshúzással hozzon döntést. Tételizzük fel, hogy a négy vándor ugyanakkora eséllyel talál ki az erdőből; mindazonáltal lesznek olyan emberek, akik teljesen különbözően ítélik majd meg a négyféle viselkedést. Az igazságkereső számára, aki a belátást értékeli a legtöbbre, az utolsó vándor viselkedése a leginkább megnyerő, és a harmadik, a pszeudoracionalista, a leginkább ellenszenves.

Ebben a négyféle viselkedésben talán az emberiség fejlődésének négyféle szakaszára ismerhetünk, noha nem állítom, hogy bármelyik is teljes mértékben megvalósult

volna. Bizonyos dolgokat azonban megvilágíthat, ha megpróbáljuk tisztázni a négy korszak, az ösztön, a tekintély, a pszedoracionalizmus és a segédmotívum korának lényegi sajátosságait. Manapság a pszedoracionalizmus korában élünk; de máris megfigyelhetjük hanyatlásának tüneteit. Sokan hiszik, hogy a vallás új előretörésére számíthatnak, mások pedig az ösztönülethez való visszatérésben bíznak. De olyanok is vannak, akik szerint civilizációnk összeomlása elkerülhetetlen. Ha most valamiféle jövőt akarok jósolni a segédmotívumnak, a racionalizmus betetőzésének, azt a következő megfontolás alapján teszem. Különböző módokon konstruálhatunk utópiákat; gondolhatunk a legfejlettebb alakzatok további előrehaladására, vagy kereshetjük az eljövendő alakzatok csíráit. Valaki például kidolgozhatja azt a nézetet, hogy olyan kor felé haladunk, amelyben minden állami szintű eseményt módszeresen előre megterveznek. Túl messzire vezetne annak megmutatása, hogy nagyon valószínűtlen, hogy a közeljövőben ennek megfelelő feltételek jöjjenek létre. De olyan új mozgásokra is felfigyelhetünk, amelyek már léteznek ugyan, de még nem bontakoztak ki teljesen, ahogyan a racionalizmusnak már a középkorban is voltak hívei, ha nem is jósoltak neki nagy jövőt. Mivel nagyon nehéz bármiféle elképzelést alkotni az új intellektuális áramlatokról, bizonyosan előnyös komolyabban venni a lehetőséget, hogy egy szép napon a segédmotívum komoly hatást fejt majd ki a magán- és a nyilvános életben egyaránt.

Descartes változások korában élt. Akkoriban kezdődött az ösztön és a hagyomány elleni küzdelem, noha még nem ismerték fel az emez erők által betöltött szerepet. Descartes, mint láttuk, a morális cselekvés területén egyfelől tudatosan elismerte a hagyomány szerepét, másfelől viszont engedélyezte a segédmotívum alkalmazását. A következetes racionalista követheti a példáját. Amennyiben a racionalizmusnak van jövője a morál területén, fel kell tennie határainak tudatos felismerését és a segédmotívum bevezetését. De bárhogy alakuljon is a jövő, mindenképpen érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, vajon miképpen egyeztethető össze a *segédmotívum* segítségével a *racionalizmus* és a *hiányos belátás*.

Jegyzetek

1. A beszéd DIE VERIRRTEN DES CARTESIUS UND DAS AUXILIARMOTIV (ZUR PSYCHOLOGIE DES ENTSCHLUSSES) címmel 1913. január 23-án a Bécsi Egyetem Filozófiai Társasága előtt hangzott el. Eredeti megjelenés: *Jahrbuch der Philosophischen Gesellschaft an der Universität zu Wien*, 1913. 45–49. Az előadás szövegét Neurath válogatott írásainak gyűjteményében újraközölték: Rudolf Haller–Heiner Rutte (szerk.): Otto Neurath: GESAMMELTE PHILOSOPHISCHE UND METHODOLOGISCHE SCHRIFTEN, Band I. Verlag Holder–Pichler–Tempsky, 1981. 57–67. A jegyzetek elkészítése során az angol fordítás jegyzeteire támaszkodtam: THE LOST WANDERERS OF DESCARTES AND THE AUXILIARY MOTIVE (ON THE PSYCHOLOGY OF DECISION). In: Robert S. Cohen–Marie Neurath (szerk. és ford.): Otto Neurath: PHILOSOPHICAL PAPERS 1913–1946. D. Reidel Publishing Company, 1983. 1–12. – *A ford.*
2. René Descartes: ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL. Műszaki Könyvkiadó–Matúra Bölcsélet, 2000. III. rész, 37–38. Szemere Samu fordítását Boros Gábor dolgozta át.
3. I. m. II. rész, 33. – *A ford.*
4. René Descartes: A FILOZÓFIA ALAPELVEI. Osiris, 1998. I. 3, 26. Dékány András fordítását Neurath szövegéhez igazítottam. – *A ford.*
5. „Du tatest, was du noch nie tatest, du wälztest / Das Rad der Zeit zurück: es steht noch einmal, / Wie es vorher stand; laß ihn anders denn / Jetzt handeln.” Christian Friedrich Hebbel: HERODES UND MARIAMNE. III. felvonás, IV. jelenet. – *A ford.*
6. A „bolygókat mozgató papagáj” kifejezés talán a horoszkóp készítésére vonatkozik, a zodiákust

alkotó bolygók felrajzolására, amelyekkel jósolni vagy jövendőt mondani lehet. Az egyetlen érdemleges irodalmi utalás Shakespeare-nél fordul elő, a TÉVEDÉSEK VÍGJÁTÉKÁ-ban (IV. felvonás, 4. szín, 42. sor), ahol a „*hogy jósgassak, mint a papagáj*” (Szász Imre) fordulattal találkozunk. Neurath allúziója esetleg azokra a XII. századi német és osztrák körökre utal, amelyek jövendőmondói papagájokat használtak arra, hogy véletlenszerűen válasszanak számos fecni közül, amelyeken különböző szavak voltak olvashatók. – *Az angol fordító jegyzete.*

7. Jékely Zoltán fordítása. A német eredeti: „*So übt Natur die Mutterpflicht / Und sorgt, daß nie die Kette bricht, / Und daß der Reif nie springet. / Einstweilen bis den Bau der Welt / Philosophie zusammenhält, / Erhält sie das Getriebe / Durch Hunger und durch Liebe.*” Friedrich Schiller: DIE WELTWEISEN. – *A ford.*

8. Neurath talán Euripidész egyik töredékét idézi, meglehetősen szabadon. Vö. Euripidész: HIPPOLÜTOSZ. 435. töredék. In: FRAGMENTA EURIPIDIS. Szerk. Friedrich Wilhelm Wagner. Paris: Didot, 1846. 722. – *Az angol fordító jegyzete.*

Schein Gábor

NYÁRI ESŐ, ÁTTETSZŐ HATÁROK

Áttetsző a bőr, az erek fala. A határok befelé éppoly láthatatlanok, mint kívül, abban a városban, amelynek stílusa a zseniális össze nem illés. Ezért örökké határsértő vagy. A belsőből építenéd kifelé a várost, így sohasem tudod, hol jársz, és aki megszólít, mikor egyik sarokról a másikra átmész, rögtön elveszti a tájékozódását. Túl nagy erők szabadulnak fel így. Napok alatt egész körutakat építesz, utcákat, amelyekben soha nem lakhat senki. Számolatlanul hagyod magad után a képzelet és a vágy emlékműveit, csalsz és csalod magad, és félsz, hogy egyetlen valódi tettet, amely még előtted áll, csak a rombolás lehet.

*

A várost a felejtés építi. Csokoládébarna kutyák szaladgálnak a parkban a Duna jobb vagy bal oldalán. A sötétséget uszályok szállítják. A parkokat körülkerítik, és tavasszal új virágokat ültetnek, nefelejcszet, árvácskát. A szobrokat időnként ledöntik, másokat állítanak a helyükre, új neveket adnak az utcáknak, de még sokáig a régin nevezik őket. És vannak megmagyarázhatatlan változások. Egyik napról a másikra eltűnnek a verebek. Eltűnnek a sakkozók a parkok kőasztalai mellől. A könyvekből kitorolnek szavakat, mondatokat. Senki sem emlékszik rá, hogy ott voltak, és ha néhány visszatér közülük, csodálkoznak, és nem értik őket.

*

A rombolás erői a szeretetéhség szakadékában forrnak. Sötét és mély ez a szakadék, elnyel minden mosolyt, minden érintést, elpusztít minden fényt, amely beléhatol. Egy szem mégis beragyoghatja nedves falát, lángra lobbanthatja a sötétben lebegő porszemeket, amelyek csillagaid lesznek. Még sincs mértéke ennek az ürességnek, amely ha kilépne a világba,